

R.Teygeler (2002). De mythe van het Javaans papier / The myth of Javanese paper [bilingual]. In (Seitzinger, R., Westerhof, A. eds.): *Tijdloos papier / Timeless paper*. Rijswijk: Gentenaar & Torley Publishers, pp. 132 – 151.

De mythe van het Javaans papier

(Dutch only)

In oude Javaanse en Chinese teksten komen verscheidene verwijzingen voor naar ‘Javaans papier’. Onmiddellijk rijst de vraag of Indonesië in het verre verleden papier heeft geproduceerd. Theoretisch is het mogelijk. Uiteindelijk kwam er al vroeg intensief handelsverkeer op gang tussen verschillende Indonesische eilanden en India, dat al rond het jaar 1000 zelfstandig papier maakte, en China, de uitvinder van het papier ruim voor de christelijke jaartelling. Toch is er nog nooit iets bekend geworden van een ‘Javaans papier’.

Nederlandse literatuur- en taalwetenschappers troffen in de oosterse bibliotheekcollecties een aantal Javaanse manuscripten aan op een materiaal dat *dluwang* heet, maar dat zij nergens konden thuisbrengen. De gehele Nederlandse collectie Javaanse literatuur bevat 131 (2,6 %) handschriften op een dergelijk materiaal. Het aandeel in buitenlandse verzamelingen kan oplopen tot 13%. Daarnaast bezitten enkele etnografische verzamelingen in Nederland verschillende Javaanse rolschilderingen op *dluwang*, waarvan de 6 schilderingen in de Leidse collectie uniek genoemd mogen worden. Zou dit het ‘Javaans papier’ kunnen zijn? En zo ja, is het dan wel echt papier of is het een geklopte boombast, ook wel *tapa* genoemd, dat vanaf het Stenen Tijdperk in zovele landen tussen de keerkringen gebruikt is als kledingsstof? Voor zover bekend hebben alleen enkele Midden-Amerikaanse volkeren, als de Maya, geklopte boombast veelvuldig als schrijfdruager gebruikt. Of is het een onbekend materiaal, bijvoorbeeld een papier gemaakt van cassave zoals wel eens gesuggereerd is?

Het eerste antwoord op deze vragen gaven de botanische determinaties en chemisch-fysische testen. 25 Monsters van *dluwang* uit Nederlandse en Indonesische collecties over een periode van ruim 100 jaar wezen eenduidig uit dat het hier om een geklopte boombast handelt, en niet om papier. Verdere anatomische analyse gaven aan dat de boombast van de papiermoerbeiboom kwam. Niettemin was de vraag of *dluwang* hetzelfde was als ‘Javaans papier’ nog niet helemaal bevredigend beantwoord.

Nog vele historische bronnen moesten geraadpleegd worden en maanden veldwerk verricht om de mythe van het 'Javaans papier' te ontraffelen*.

Javaans papier en tapa

Het vroegste bewijs van het bestaan van Javaanse tapa (*fuya*) is de vondst van twee boombastkloppers. Eén in de desa Pakauman in Oost-Java en een andere bij Bogor in West-Java. Een precieze datum is niet te geven, doch aangenomen wordt dat de kloppers uit het prehistorisch tijdperk stammen. Uit de tijd van de V.O.C. (Verenigde Oost-Indische Compagnie) zijn schaarse berichten overgeleverd die het gebruik van geklopte boombast als kledingstof op Java bevestigen. In 1646 wordt over een volk geschreven dat van Oost-Java naar West-Java verhuisde en dat gekleed ging in '*...wit papier van bast van bomen gemaakt, waarvan zij een stuk om het hoofd binden ende een groot doek om 't lijf hetwelk alle haar kleedinge is...*' Opvallend in deze zinsnede is het gebruik van het woord *papier*, dat *wit* zou zijn. Het woord *papier* zou voor grote interpretatie problemen kunnen zorgen, ware het niet dat de toevoeging *van bast van bomen gemaakt* aangeeft dat de auteur hier vermoedelijk over tapa schrijft. *Papier* is hier slechts gebruikt als vergelijking van stof. De kleur wit zou op het gebruik van de papiermoerbeiboom kunnen duiden, daar die een mooie witte tapa kan leveren. Drieëndertig jaar later, in 1679, vinden we in een beschrijving van Minahassa (Sulawesi) door de gouverneur van Ternate (Molukken), Robertus Padtbrugge, eveneens het woord (*Javaans*) *papier* terug in verband met boombastkleding. Hier doet de mededeling vermoeden dat niet alleen een vergelijking van stof bedoeld is, maar ook een vergelijking van kwaliteit. Met name de fijne dunne witte *fuya* van de papiermoerbei uit Sulawesi zal menigeen, ook tegenwoordig nog, de indruk van papier geven. De gedachte dat met *papier* een schriftdrager op Sulawesi gemeend zou zijn, lijkt zeer onwaarschijnlijk daar alleen de Buginezen en de Makasser uit Zuid-Sulawesi een eigen schriftcultuur ontwikkeld hebben en we maar twee fragmenten kennen van Buginese tekst op tapa. Een andere mogelijkheid zou zijn dat het materiaal als schriftdrager voor Maleise nederzettingen en handelaren aan de kust gediend heeft. Bewijs voor deze veronderstelling is er niet, bovendien zijn voor zover bekend op Java slechts enkele Maleise handschriften op tapa, *dluwang*, geschreven.

* Voor meer informatie, m.n. over de natuurwetenschappelijke testen, zie R.Teygeler: Van bast tot boek. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek. Tentoonstellingsbrochure, verschenen als KB-extra nr.10, oktober 1995 en ook R.Teygeler: Dluwang, a near-paper from Indonesia. In: IPH Congress book 1996(11), Marburg, IPH, p.134-145.

Een enkel vroeg Europees ooggetuigenverslag maakt gewag van het feit dat sommige Javanen nog in de zeventiende eeuw tapa verwerken tot kleding. Ook daarin wordt verwarrend genoeg de term *papier* gehanteerd voor *dluwang*.

Aan het begin van het koloniale tijdperk schrijft Sir Thomas Stamford Raffles, Engels koloniaal ambtenaar, in 1817 dat *dluwang* als kledingstof op Java nog steeds gebruikt wordt en dat de productie ervan een hoofdbezigheid van de priesters vormt. Uit deze tijd is ons ook het Javaanse gebruik bekend van lendegordels, vervaardigd uit geklopte boombast. Er wordt melding gemaakt van het gebruik van dergelijke gordels voor medische doeleinden. Op West-Java zou de geklopte binnenbast van de wilde broodboom volgens medicijnverkopers tegen lendepijn helpen, één lendegordel voor medicinaal gebruik uit Jakarta is bewaard gebleven. Ook zou de bast van deze boom een probaat middel tegen ongewenste zwangerschap zijn. In een aantekening van de Nederlands koloniaal ambtenaar J. Knebel wordt gezegd dat Javanen uit oude tijden al hun naaktheid bedekten met een stuk boomschors dat om de lendenen geslagen werd.

Javaanse bronnen

In de Oud-Javaanse literatuur wordt voor het eerst melding gemaakt van *dluwang* in de *Ramayana*, oorspronkelijk een van de twee grote Indiase heldendichten. In de Javaanse versie, die uit de 9de eeuw stamt, wordt het woord *dluwang* enkele keren vermeld. Vervolgens doemt het woord op in drie teksten uit de tijd van het hof van Kediri, waarvan de eerste aan het begin en de laatste aan het einde van de 12e eeuw geschreven is. In 1297 verhaalt de oorkonde *Sarwadharma* het recht van de clerus tot aanplant van de papiermoerbeiboom, ongetwijfeld voor de productie van *dluwang*. Het charter gaat voornamelijk over de scheiding tussen de landerijen van religieuzen en die van de eenvoudige boeren. Uitdrukkelijk wordt vermeld dat de religieuze voorlieden de papiermoerbeiboom in de nabijheid van hun erf mochten planten. Daar het de priesters van Shiva verboden was manuele arbeid te verrichten, zullen hun seculiere burens het land voor hen bewerkt hebben. Of de priesters de *dluwang* zelf klopten is niet duidelijk. In de veertiende eeuw vindt men een verwijzing naar *daluwang* in de *Rajapatigundala*, een manuscript over kerkelijk recht. Dit werk laat ons weten dat er een belasting op de handel in *dluwang* bestaat, die aan de clerus afgedragen dient te worden. Waarschijnlijk benadrukt dit de monopoliepositie van de religieuze kaste, die zoals hierboven aangeduid in ieder geval sinds de dertiende eeuw het recht had om de papiermoerbeiboom te planten. In twee gedichten uit de Javaans-Balinese periode, en in een Oud-Javaanse proza versie van het zevende hoofdstuk uit de *Ramayana*, wordt eveneens melding gemaakt van *daluwang*.

Tenslotte vindt men de schrijfwijze *dluncang* terug in de Oud-Javaanse historische tekst *Tantu Panggelaran*, hoogstwaarschijnlijk geschreven door een Shiva kluizenaar in de vijftiende of zestiende eeuw.

De bovenstaande teksten uit het Hinduïstische tijdperk van de Javaanse geschiedenis hebben alle gemeen dat zij *dluwang* vermelden als kledingstof van de clerus, met name asceten. Bovendien hadden de mannen van religie het recht op het aanplanten van de grondstof, de papiermoerbeiboom, en het recht belasting te heffen op de handel in het eindproduct. Dit wordt bevestigd door enkele aanwijzingen in Maleise geschriften.

Oude Chinese teksten

In een oude Chinese tekst vinden we reeds vroeg een materiaal vermeld dat als beelddrager benut wordt. Vóór 1433 noteerde de reiziger Ma Huan dat de Javanen geen papier hebben maar hun tekst met een stift op bladeren graveren (palmsblad). Hij gaat verder door te melden dat er enige mannen zijn die dingen op papier tekenen, ze rollen het beeld voor het publiek af en verklaren de inhoud. Waar dit zogenaamde papier van gemaakt is, is niet makkelijk te achterhalen. Chinees papier lijkt uitgesloten gezien de ontkenning van het bestaan op Java van papier als schriftdrager. Het gebruik van Arabisch papier lijkt ook niet aannemelijk, daar de islamisering weliswaar op gang gekomen was maar Java nog voor een groot deel overheerst werd door het Hinduïstisch-Javaanse Rijk van Mojopahit. Een ander mogelijk materiaal kan 'ruwe boombast' zijn. Het gebruik hiervan is uit latere tijden bekend als schriftdrager bij de Batak, Noord-Sumatra en de Lampung en Rejang van Zuid-Sumatra. De Chinese tekst vermeldt echter dat de beelddrager ontrold wordt, hetgeen met de ruwe, vaak dikke en stugge boombast bijna ondoenlijk is. Dan blijft als laatste mogelijkheid over: tapa. Dat men op Java in die tijd al bekend was met tapa is hierboven reeds aangegeven. Tijdens het Koninkrijk van Kediri, begin twaalfde eeuw, wordt in een vroegere Chinese tekst eveneens melding gemaakt van papier op Java, het zou ongeveer 7,5 tot 10 meter lang zijn. Het lijkt hier om een lokaal product te gaan, dus zou het of ruwe boombast of tapa kunnen zijn. Het is niet duidelijk om welke van de twee het hier gaat.

Gezien de lengte van het materiaal is het niet aannemelijk dat het voor een wayang beber gebruikt zou zijn, de traditionele Javaanse rolschildering die bijna nooit langer is dan 4 meter. Daarentegen kunnen manuscripten op ruwe boombast een lengte van zestien meter bereiken, maar het gebruik van ruwe boombast als schriftdrager op Java is in het geheel niet bekend.

Misschien dat de vroege wayang beber veel langer zijn geweest dan de exemplaren die zijn overgeleverd. In dat geval gaan we ervan uit dat de Javaanse rolschildering al bestond, hetgeen niet waarschijnlijk is.

Beelddrager

De wayang beber zou eerst in 1223 ontstaan zijn en pas aan het eind van de dertiende eeuw op *dluwang* geschilderd zijn. Men noemde dit geelachtige papier *dlancang gedog* of *dlancang Ponorogo*; Ponorogo, omdat dit het enige oord was waar het papier geproduceerd werd. In de verzameling van het Rijksmuseum voor Volkenkunde, Leiden zijn zes wayang beber waarvan men vermoedt dat ze op *dluwang* geschilderd zijn. Bij inspectie bleek het zonder technische analyse moeilijk vast te stellen of de rollen op *dluwang* geschilderd waren of niet, daar ze in de loop der jaren ettelijke malen gerepareerd zijn. Het is bekend dat wayang beber ook op Europees papier geschilderd zijn. In dit geval kon geconstateerd worden dat de beelddrager in ieder geval géén Europees papier was. Over twee oude rolschilderingen is uitvoerig geschreven: de wayang beber van Gedompol en de wayang beber van Gelaran. De eerste wordt gedateerd tussen 1690 en 1739, de tweede tussen 1700 en 1735. Beide rollen zijn geschilderd op *dluwang* en bevonden zich twintig jaar geleden nog in de desa's Gedompol en Gelaran op Java. Deze oude rollen mogen uniek genoemd worden, zeker gezien het feit dat reeds bij de aanvang van de 19e eeuw de wayang beber als zeldzaam ervaren werd en vanaf de 20ste eeuw als bijna uitgestorven beschouwd werd. Met enige voorzichtigheid kunnen we aannemen dat de wayang beber reeds in het begin van de vijftiende eeuw op Java bestond en *fuya* als beelddrager had. Het is niet ondenkbaar dat de wayang beber al eerder op Java ontstaan is en dat aan het eind van de dertiende eeuw hiervoor al *dluwang*, *fuya* van de papiermoerbeiboom, gebruikt werd. Vanaf de achttiende eeuw is de toepassing van *dluwang* voor Javaanse rolschilderingen zeker.

Schriftdrager

Als schriftdrager is *dluwang* het meest vermaard. De handschriften op *dluwang* in openbare collecties zijn voornamelijk Javaans, een enkele Maleis of Madurees. Niet zelden zijn deze handschriften compilaties van geschriften in meer dan één taal en in meerdere schriftsoorten, men schroomt ook niet veelal Europees papier en *dluwang* samen tot één boek te binden. Het oudste ons bekende manuscript op *dluwang* is een Javaans-islamitisch werk van eind zestiende eeuw.

Met de groei van de islam op Java in de zestiende eeuw ontstonden de eerste Javaans-islamitische geschriften. Bij aanvang waren ze nog op palmsblad geschreven doch al spoedig zochten de schrijvers naar een materiaal dat te verwerken was tot de typische islamitische boekvorm: de codex. Palmblad breekt bij het vouwen en was dus niet geschikt. Papier bleek voor de Javaanse islamieten echter ook geen directe oplossing, alle papieren moesten in de zestiende eeuw geïmporteerd worden en waren daarom duur. Met de nieuwe boekvorm werd het gebruik van pen en inkt geïntroduceerd, welk schrijfgereedschap veel beter voldeed voor het Arabisch schrift dan een graveerstift. Het graveren van een tekst in het nieuwe schrift op palmsblad zou de bladen doen splijten. De Maleiers, die nog geen grote literaire traditie hadden opgebouwd, gebruikten aan het eind van de zestiende eeuw wel papier als schriftdrager, weliswaar werden Chinese, Arabische en Europese papersoorten door elkaar gebruikt. De handeldrijvende Maleiers, die hoofdzakelijk de kuststreken bewoonden en voor wie het papier makkelijk verkrijgbaar was, moesten bij gebrek aan beter wel het dure papier nemen voor hun jonge literatuur. Dat neemt niet weg dat er toch enige Maleise handschriften op *dluwang* bekend zijn. De Javanen daarentegen kenden *dluwang* als kleding voor Javaans-Hinduïstische asceten en als beelddrager voor de *wayang beber*. Daarom leek *dluwang* uitermate geschikt als schriftdrager voor de nieuwe Javaanse godsdienst. De stap van beelddrager naar schriftdrager was niet groot en het materiaal was traditioneel al gekoppeld aan religie. Daarenboven kon het lokaal geproduceerd worden en waren de kosten gering. Zijn al deze boeken als codici gebonden, twee vroeg Javaans-islamitische handschriften maken hierop een uitzondering. Ze zijn weliswaar op *dluwang* geschreven doch als vouwboeken samengesteld. Mogelijk dat de boekvorm van het Javaans-islamitische handschrift in de overgangsfase van palmsbladboek naar codex een korte periode heeft gekend als vouwboek. Op Zuid-Sumatra komt het vouwboek al in 1630 voor, misschien dat het via deze weg op Java is gekomen. Vanaf de zeventiende eeuw nam het gebruik van *dluwang* voor Javaans-islamitische geschriften met sprongen toe. In de volgende twee eeuwen groeide door de stijgende import van met name Nederlands papier de productie van boeken op papier. Het papier werd langzaam maar zeker de favoriete schriftdrager van de koninklijke hoven, die zich zo'n duur product wel konden veroorloven. De armere Javanen bleven op *dluwang* schrijven, ook toen vanaf het midden van de 19e eeuw steeds meer mensen over papier konden beschikken. Naast het gebruik van *dluwang* en papier voor Javaans-islamitische boekwerken, werd voor de overige literatuur nog vaak palmsblad gebruikt, tot in de 20ste eeuw toe. Rond 1900 worden steeds meer boeken gedrukt, is papier bijna overal verkrijgbaar en is het maken van *dluwang* een uitstervend beroep.

Koloniaal tijdperk

Uit het tijdperk van de koloniale overheersing van Indonesië zijn de meeste berichten over *dluwang* bekend. Vele zijn anoniem en een heel enkel artikel is geschreven door een Javaan. De belangstelling van de koloniale ambtenaren was gering, op verzoek werd wel een korte beschrijving geleverd. Al in de tijd van de VOC hadden de dienaren een voortdurend tekort aan papier, het korte bestaan van een eigen VOC-papiermolen (1665-1681) bracht hierin geen verandering. Regelmatig werd er papier aangevraagd uit Holland. Uit het VOC-archief in Jakarta blijkt dat voor het jaar 1790 de VOC vestiging Makassar aan het hoofdkantoor te Batavia om 20 riem Hollands papier vroeg. Toen de Nederlandse regering begin 19e eeuw de failliete boel van de VOC overnam was de papierschaarste door een groot tekort op de Europese markt nijpender dan ooit. In 1809 noodzaakte deze situatie een gecommiteerde uit het Semarang (Java) bericht te laten uitgaan om voor enveloppen gebruik te maken van '*Javaans papier*' en voor de brieven Chinees papier, een behoefte die in 1810 nog steeds bestond. Nog lange tijd heeft *dluwang* gediend voor het maken van opbergmappen en pakpapier, zowel voor de Javaanse als ook voor de koloniale overheden. Het postkantoor te Batavia (Jakarta) gebruikte in 1858 wel 10.000-15.000 vellen *dluwang* als pakpapier en het was niet ongevoerd dat rond de eeuwwisseling de overheid te Madiun 300 tot 400 vellen in Tegalsari, Ponorogo bestelde.

In de laatste kwart van de 19e eeuw kwam het wetenschappelijk onderzoek naar taal en cultuur van 'De Oost' goed op gang. De etnografische musea waren bezig met het aanleggen van de basis voor hun collecties, één klopper uit Ponorogo belandde toen in een Amerikaans museum, en de wetenschappelijke bibliotheken konden in deze tijd hun 'Oriënt-Afdeling' fors uitbreiden. Het werd tijd om de productie van *dluwang* in kaart te brengen. Het thuisfront kreeg enige belangstelling toen men vermoedde dat de grondstof van *dluwang*, de papiermoerbeiboom, een nuttige vezelstof kon zijn, een gedachte die ook al vroeger geformuleerd was. De interesse groeide toen bleek dat in Japan van dezelfde grondstof een fabelachtige papiersoort gemaakt werd. Doch na enig onderzoek in opdracht van de regering zag men af van verdere ontwikkeling. De kosten voor export zouden te hoog uitvallen. Het materiaal was wel geschikt bevonden voor de lokale papierindustrie, doch die kwam maar niet van de grond. Rond 1900 werd het duidelijk dat de productie van *dluwang* ten einde liep. Hoogstwaarschijnlijk werd de *Javaanse fuya* alleen nog maar geproduceerd in Tunggilis, Garut en Tegalsari, Ponorogo. Een enkele lokale overheid probeerde nog de productie te stimuleren, evenals de koloniale machthebbers die in het kader van de Ethische Politiek 'de inlandsche nijverheid' bevorderden. Het Departement van Landbouw, Handel en Nijverheid gaf opdracht het materiaal te onderzoeken, andere Departementen,

als dat van Volkslectuur, bestelden nu ook opbergmappen van *dluwang* en er werd moeite gedaan het materiaal in Nederland te slijten. Echt aangeslagen heeft het nooit, wel kreeg het in Nederland als kunstenaarsmateriaal enige bekendheid. Met name de uitgeverijen P.N. van Kampen (Amsterdam) en C.A.Mees (Santpoort) hebben moeite gedaan *dluwang* te gebruiken als boekbandmateriaal. Daar het moeilijk te verwerken was beperkte men het gebruik tot de luxe uitgaven. Alle pogingen ten spijt was *dluwang* praktisch verdwenen toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak.

Na de Tweede Wereldoorlog

De verovering van Java door de Japanners had tot gevolg dat de import van 'katoentjes' stagneerde. In die dagen maakte de familie Bisri uit Tunggilis, Garut door nood gedwongen allerlei kledingstukken van *dluwang*, elders op Java werden rubberen sheets, een halfproduct, tot kleding verwerkt. De familie Bisri was de enige producent in de omgeving van Garut die nog *dluwang* maakte na de Tweede Wereldoorlog. Op instigatie van de gouverneur Mohammad Sanusi Hardjadinata, afkomstig uit Tunggilis, bestelden begin jaren vijftig van de 20ste eeuw de West-Javaanse overheid en het Bosbouwwezen weer *dluwang* bij de familie Bisri voor opbergmappen, eind jaren zestig droogde deze bron van inkomsten op: de bestellingen bleven uit. Pak Bisri en zijn vrouw Nonya Nyio Uki hebben de traditie tot op hoge leeftijd voortgezet. Toen Pak Bisri in 1965 overleed heeft zijn vrouw de productie tot haar dood in 1980 volgehouden. Dat de familie eind 1960 vanuit Nederland nog gevonden werd, mag een wonder heten. In 1968 wist de conservator van de Papierhistorische afdeling van de Koninklijke Bibliotheek via een papierfabriek aan 100 vel *dluwang* te komen, gemaakt door Nonya Nyio Uki. Tegenwoordig zijn enkele nakomelingen van de familie het productieproces nog machtig, gezien de opvoeringen in 1993 en 1994. Wel zijn kleine details in het proces veranderd. Werden de vellen door Pak Bisri met een schelp gladgemaakt, zijn zoon Pak Ading gebruikte hiervoor in 1993 een marmeren deurkruk. In 1994 was die echter verloren gegaan, waarop Pak Ading besloot het gladmaken achterwege te laten. Verdiende Pak Bisri nog een groot deel van zijn geld met *dluwang* maken, zijn zoon Pak Ading is schoenmaker geworden in Bandung. Al zou Pak Ading nog *dluwang* willen maken, de grondstof ontbreekt hem. Eind 1994 stond nog één schamele boom met een paar loten op een erf niet ver van zijn woning. In de omgeving is volgens zijn zeggen geen enkele *saeh*-boom (papiermoerbeï) meer te vinden. Ongetwijfeld was hij niet op de hoogte van de experimenten die de overheid tussen 1968-1975 deed met de aanplant van de *saeh*-boom in de omgeving van Garut.

Het bleek dat de plant zeer geschikt was voor bebossing als ook voor herbebossing. In Japan concludeerde men dat de binnenbast uitstekend papier kon opleveren, in het bijzonder geschikt voor luxe papieren. In 1977 volgde een studie van het Onderzoekscentrum voor Bosprodukten. Enerzijds werden de technische mogelijkheden bekeken om van de *Broussonetia papyrifera* (papiermoerbeï) papierpulp te maken, anderzijds de economische haalbaarheid van een papierindustrie met deze grondstof. Hoewel technisch zonder meer haalbaar, zag men op economische gronden af van verdere ontwikkeling.

Voor de Tweede Wereldoorlog was het al duidelijk dat de productie van *dluwang* in de desa Tegalsari, Ponorogo ten einde liep. De streek Ponorogo is zo beroemd geworden om zijn *dluwang*-productie dat men vaak sprak van 'Ponorogo-papier'. Er moeten meerdere plaatsen geweest zijn in de buurt van Ponorogo waar *dluwang* gemaakt werd, maar Tegalsari is het enige bekende oord. De desa is bekend geworden door zijn priesterschool uit 1744, die wijd en zijd geprezen werd. Het traditionele onderwijs in de Koran zorgde ervoor dat een grote behoefte aan 'papier' ontstond. Daar geïmporteerd papier te duur was, moesten de leerlingen hun eigen 'papier' maken. Zo zou de *dluwang*-makerij in Tegalsari ontstaan zijn. Gedurende de Japanse bezetting heeft men *dluwang* gebruikt voor kleding, o.a. doodskleden. Imam Witono, die claimt de negende nakomeling van de dorpsoprichter Besari te zijn, heeft voor het laatst in 1946 *dluwang* gemaakt voor het Bosbouwwezen. Zijn grootvader Purnomo beheerste de techniek ook, evenals Witono's neef Suwarso. Het vak kan door een ieder die dat wil uitgeoefend worden. De leiding echter, zo werd mij meegedeeld, blijft bij de nakomelingen van Besari. Het is niet helemaal duidelijk wat hiermee bedoeld wordt. Mogelijk dat de makers van *dluwang* voor het productierecht een vergoeding moesten betalen aan de nakomelingen van Besari.

Als de Franse archeoloog Guillot het dorp in 1981 bezoekt is er geen papiermoerbeiboom meer in het dorp te bekennen. Eind 1994 kon men mij nog één klopper laten zien, vele kloppers waren al aan toeristen verkocht. De oeroude industrie om bast te kloppen tot een sterke schriftdrager was ook hier een stille dood gestorven. De mythe van het 'Javaans papier', dat geen papier maar tapa blijkt te zijn, kent helaas een triest einde.